

Henryk Łabędzki

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

**KAPITAŁ LUDZKI NA PRZYGRANICZNYCH OBSZARACH
WIEJSKICH W POŁUDNIOWO-ZACHODNIEJ POLSCE¹**

*THE HUMAN CAPITAL ON BORDERSIDE RURAL AREAS
IN SOUTH WESTERN POLAND*

Słowa kluczowe: kapitał ludzki, rozwój, obszary wiejskie, przygranicze

Key words: human capital, development, rural areas, borderside

Synopsis. Obszary przygraniczne w południowo-zachodniej Polsce w momencie rozpoczęcia procesów integracyjnych z UE były opóźnione w rozwoju, w tym także w zakresie kapitału ludzkiego. W oparciu o dane statystyczne za lata 1995-2008 przeprowadzono analizę rozwoju zasobów ludzkich na obszarach wiejskich w 11 powiatach położonych przy granicy z Niemcami i Republiką Czeską.

Wstęp

Pojęcie kapitału ludzkiego jest najczęściej ujmowane wielorako i niejednoznacznie, ale większość autorów dostrzega podział zdolności ludzkich na wrodzone i nabyte. Te drugie można poprawiać m.in. przez: edukację, szkolenia, poradnictwo zawodowe, ochronę zdrowia, migracje ludności oraz badania naukowe [Domański 1993].

W ostatnich kilkudziesięciu latach przygranicze w południowo-zachodniej części Polski było peryferyjne położenie względem głównych ośrodków wzrostu, zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Do regresu w jego rozwoju przyczyniły się niekorzystne warunki topograficzne (przygranicze z Czechami), zniszczenia wojenne (przygranicze z Niemcami) oraz zerwanie powiązań funkcjonalnych w wyniku ustanowienia granic państwowych [Ciok i in. 2006]. Rozpatrywane obszary to tereny o wiejskim charakterze, niskiej gęstości zaludnienia oraz zdekapitalizowanej infrastrukturze technicznej, ekonomicznej i społecznej. Słabo rozwinięte rolnictwo jest efektem słabych gleb, dużej lesistości oraz likwidacji dominującego w przeszłości rolnictwa państwowego. Duże znaczenie, jakie w niedalekiej przeszłości miała funkcja rolnicza, skutkuje również problemami na lokalnych rynkach pracy [Rosner 1996].

Przemiany ustrojowe a następnie wstąpienie Polski do UE spowodowały, że przygranicze przekształciło się z peryferii życia gospodarczego w obszar intensywnych procesów integracyjnych z krajami zachodnimi. Stopniowe otwieranie granic, w tym wejście do Strefy Schengen stworzyło perspektywę dynamicznego jego rozwoju. Procesy zachodzące na obszarach przygranicznych nabierają szczególnie silnej dynamiki, co wynika ze swoistego opóźnienia ich rozwoju, stykowego położenia z krajami Europy Zachodniej, ale również z możliwości które dają programy unijne kierowane na te tereny.

W latach 90. na obszarach wiejskich przygranicza pojawiły się działalności pozarolnicze, jednak miały one głównie charakter punktowy lub liniowy (w pobliżu przejść granicznych i złóż surowców naturalnych oraz na obrzeżach ważniejszych szlaków komunikacyjnych). Generalnie, aktywność gospodarcza miejscowej ludności była niska, ale nastąpił wzrost znaczenia szarej strefy gospodarczej [Łabędzki 2001]. Dotychczas prowadzono liczne badania w zakresie przekształceń na obszarach przygranicznych, szczególnie na przygraniczu z Niemcami. Jednak w odniesieniu do obszarów wiejskich, są to zazwyczaj badania wybranych aspektów zachodzących zmian. Ze względu na dynamiczny charakter zachodzących zjawisk, zachodzi potrzeba kompleksowych badań wszystkich komponentów rozwoju. Tym samym poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: w jakim stopniu swoista renta położenia jest wykorzystywana, jakie bariery zostały pokonane, a jakie są nadal istotne oraz jakie szanse i zagrożenia dla tych terenów pojawiają się w związku z intensyfikacją procesów integracyjnych.

¹ Zagadnienie jest jednym z problemów badawczych w ramach projektu Nr NN114186738 finansowanego ze środków KBN pt. Przekształcenia na przygranicznych obszarach wiejskich w południowo-zachodniej Polsce.

Metodyka badań

Celem badań jest odpowiedź na pytanie: czy postępująca aktywizacja przygranicza z Niemcami i Republiką Czeską wiąże się z rozwojem kapitału ludzkiego na jego obszarach wiejskich, w szczególności czy następuje łagodzenie niekorzystnych zjawisk w tym zakresie. Badania obejmują wybrane elementy kapitału ludzkiego takie, jak; wykształcenie, aktywność zawodowa i gospodarcza, struktura źródeł utrzymania, ruchy naturalne i migracyjne oraz zmiany struktury ludności według wieku i płci.

Ze względu na dostępność danych statystycznych do wydzielenia obszaru przygranicznego w południowo-zachodniej Polsce posłużono się podziałem administracyjnym kraju. Wzięto pod uwagę 11 powiatów bezpośrednio przylegających do granicy z Niemcami i Republiką Czeską oraz powiat bolesławiecki, który pomimo że nie leży bezpośrednio przy granicy, to jednak wpisuje się w pierwszy pas powiatów przygranicznych. Są to następujące powiaty:

- krośnieński (odrzański), żarski i żagański z podregionu (NTS 3) zielonogórskiego,
- bolesławiecki, zgorzelecki, lubański, lwówecki, jeleniogórski (ziemski) i kamiennogórski z podregionu jeleniogórskiego,
- wałbrzyski, kłodzki i ząbkowicki z podregionu wałbrzyskiego.

Powyższy obszar w dalszej części opracowania określany będzie jako przygranicze.

W badaniach wykorzystano materiały źródłowe wtórne pochodzące ze statystyki powszechnej GUS, w szczególności wyniki Narodowego Spisu Powszechnego 2002 oraz Banku Danych Regionalnych za lata 1995-2008. Ze względu na możliwości prowadzenia analiz porównawczych na podstawie danych statystycznych, jako obszary wiejskie przyjęto wszystkie tereny niebędące miastami, czyli gminy wiejskie i gminy miejsko-wiejskie bez miast-siedzib gmin (w części analiz gminy miejsko-wiejskie w całości).

Wyniki badań

W analizowanych dwunastu powiatach pod koniec 2008 roku zamieszkiwało 1046 tys. ludności, z tego w gminach miejsko-wiejskich i wiejskich 581 tys. (55%) a na wsi 388 tys. (37%). Badane wsie są nieco większe niż przeciętnie w kraju (odpowiednio 349 i 274 mieszkańców). Jednakże ze względu na rzadszą sieć osadniczą, gęstość zaludnienia na przygranicznych obszarach wiejskich wynosi 39 osób/km² (w kraju 51). Według PSR 2002 r. dla zaledwie 2,6% gospodarstw domowych w analizowanych 12 powiatach praca w rolnictwie jest głównym źródłem utrzymania (w kraju dla 5,8%).

Dane z NSP (tab. 1) wskazują, że w 2002 roku na przygraniczu podstawowe wskaźniki kapitału społecznego były mniej korzystne niż przeciętnie na przylegających obszarach i znacznie mniej korzystne niż średnio w kraju. Wymienić można m.in. znacznie większy udział ludności z wykształceniem podstawowym i zasadniczym kosztem średniego (głównie ogólnokształcącego), policealnego i wyższego. Na wsi rozpatrywanego obszaru udział osób legitymujących się ukończonym wykształceniem wyższym był około trzykrotnie niższy niż w miastach przygranicza oraz przeciętnie w województwie dolnośląskim i kraju. Również wskaźnik aktywności zawodowej na obszarach wiejskich przygranicza był wyraźnie niższy niż przeciętnie na obszarach wiejskich kraju. Mianowicie, wskaźnik dla ludności w wieku produkcyjnym był niższy o 2 punkty procentowe niż na obszarach wiejskich województwa dolnośląskiego i o 3,5 niż w kraju. Jedną z przyczyn niskiej aktywności ekonomicznej ludności wiejskiej na przygraniczu jest bardzo duży spadek zatrudnienia w rolnictwie [Mossakowska 2009]. Przeprowadzona analiza porównawcza wykazała większe różnice w przypadku mężczyzn niż kobiet. W efekcie na

Tabela 1. Wybrane wskaźniki kapitału ludzkiego na przygraniczu w 2002 r.

Wyszczególnienie	Przygranicze		Województwo dolnośląskie	Polska
	wieś	ogółem		
Udział ludności z wykształceniem wyższym [%]	3,0	5,3	8,6	8,4
Udział aktywnych zawodowo [% ludności w wieku produkcyjnym]	ogółem	67,6	66,5	68,0
	mężczyźni	71,3	69,3	71,3
Udział posiadających własne główne źródło utrzymania [%]	z pracy	26,8	27,7	31,4
	z rent	11,7	11,6	9,6
Udział gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z pracy [%]	45,4	43,8	49,0	51,7

Źródło: obliczenia własne na podstawie Narodowy Spis Powszechny 2002.

przygranicznych obszarach wiejskich w 2002 roku był relatywnie niski odsetek ludności posiadającej własne źródła utrzymania, tym samym jej obciążenie ekonomiczne było wysokie. W strukturze źródeł utrzymania mniejsze znaczenie miały dochody z pracy, zarówno najemnej, jak i na własny rachunek (w tym we własnym gospodarstwie rolnym). Natomiast relatywnie duże znaczenie miały źródła niezarobkowe, w szczególności renty i zasiłki. Praca była głównym źródłem dochodów zaledwie dla 45% gospodarstw domowych, gdy np. w województwie dolnośląskim dla 49%, a w kraju dla 52%.

Jedną z przyczyn niskiej aktywności zawodowej mogą być problemy na rynku pracy, a tym samym wysokie bezrobocie. Badania potwierdziły, że bezrobocie w przygranicznym pasie powiatów utrzymuje się na poziomie nieco wyższym niż przeciętnie w województwach lubuskim i dolnośląskim. Stwierdzono jednocześnie, że w latach poprawy koniunktury gospodarczej tempo jego spadku było tam znacznie słabsze niż na innych obszarach kraju. Podobnie, jak przeciętnie w kraju, również na przygraniczu bezrobocie na obszarach wiejskich było nieco wyższe niż w miastach. Najwyższy jego poziom stwierdzono na obszarach wiejskich (w gminach miejsko-wiejskich i wiejskich) powiatów: żarskiego, żagańskiego, wałbrzyskiego i kłodzkiego. Natomiast w środkowej części rozpatrywanego obszaru, a więc w powiatach: bolesławieckim, zgorzeleckim, jeleniogórskim i kamiennogórskim w latach poprawy koniunktury gospodarczej nastąpił relatywnie silny jego spadek.

Dane z NSP 2002 roku wskazują również na niski, szczególnie na wsi udział osób pozostających w związkach małżeńskich. Przyczyną tego zjawiska nie są procesy migracyjne, gdyż na przełomie wieków obszary przygraniczne charakteryzowały się porównywalnym do przeciętnych krajowych ich nasileniem. Świadczy o tym podobny udział emigrantów z tego obszaru, którzy wówczas przebywali czasowo poza granicami kraju, jak i podobny udział ludności napływowej z innych części kraju. Natomiast potwierdza się ogólnokrajowa tendencja występująca w ostatnich dwóch dekadach, która polega na coraz późniejszym zawieraniu małżeństw, wzroście odsetka osób żyjących w związkach konsensualnych oraz spadku dzietności kobiet [Kotowska, Wróblewska 2007].

W tabeli 2 przedstawiono dynamikę zmian wybranych elementów kapitału ludzkiego na przygraniczu w latach 1995–2008. Dane wskazują na dalsze pogarszanie się analizowanych wskaźników na tym obszarze. W rozpatrywanym okresie występowała tam depopulacja, szczególnie głęboka w miastach, w efekcie czego ubytek ludności był większy niż przeciętnie w województwie dolnośląskim i kraju.

Z kolei stopień defeminizacji na wsi przez cały rozpatrywany okres był na przygraniczu bardzo wysoki, ale w odróżnieniu od miast nie pogłębiał się. W efekcie w roku 2008 liczba kobiet na 100 mężczyzn, zarówno w miastach, jak i na wsi przygranicza wynosiła zaledwie 102. Należy nadmienić, że w analogicznym okresie w kraju nastąpiła niewielka poprawa w tym zakresie.

Wobec powszechnie znanego spadku wskaźników dzietności kobiet w Polsce w ostatnich dwóch dekadach, należy zauważyć że regres w tym zakresie był na przygraniczu szczególnie głęboki, głównie na wsi. Początkowo relatywnie korzystne wskaźniki dzietności obniżyły się do poziomu przeciętnego w kraju (tab. 2). W efekcie udział ludności młodej (do 15 lat) spadł na przygranicznych obszarach wiejskich do 16,0% (wobec średniej krajowej 17,5). Należy jednak zaznaczyć, że tylko w niewielkim stopniu spadek udziału ludzi młodych był następstwem wydłużania się przeciętnej długości życia.

Tabela 2. Wybrane wskaźniki rozwoju kapitału ludzkiego na przygraniczu w latach 1995-2008

Wyszczególnienie	Przygranicze		Województwo dolnośląskie	Polska ogółem	Polska wieś	
	wieś	ogółem				
Ludność w 2008 roku (1995=100)	97,4	92,8	96,3	98,8	100,8	
Liczba kobiet na 100 mężczyzn	w 2008 r.	102,1	102,1	108,7	107,1	101,1
	w 2008 r. (1995=100)	100,3	96,1	101,9	101,5	101,0
Urodzenia żywe na 100 kobiet w wieku 20-35 lat	średnio w latach 1995-2008	10,0	9,1	8,3	9,1	11,0
	w 2008 r. (1995=100)	69,9	77,0	82,7	81,4	74,1
Średniograniczne saldo migracji na pobyt stały w latach 1995-2008 na 1000 ludności	wewnętrznych z miastem	0,9	-1,2	0,8	0,4	1,0
	wewnętrznych ze wsią	0,0	-0,6	-0,9	-0,4	0,0
	zagranicznych	-0,4	-0,6	-0,6	-0,5	-0,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie Bank Danych... 1995-2008.

Generalnie w rozpatrywanym okresie przygranicze charakteryzowało się niewielkim napływem wewnętrznym netto na wieś ludności pochodzącej z miast (tab. 2). Napływ ten wzrastał tylko do 2004 roku (w stopniu znacznie mniejszym niż przeciętnie na obszarach wiejskich kraju), po czym nastąpił jego nieznaczny spadek. W efekcie w ostatnich kilku latach łączne saldo migracji na obszarach wiejskich przygranicza ustabilizowało się na poziomie zbliżonym do zera [Łabędzki 2009]. Interesujący jest fakt, że do 2004 roku napływ netto na wieś dotyczył głównie mężczyzn i przewyższał ich odpływ za granicę. Natomiast w przypadku kobiet ujemne saldo migracji zagranicznych nie było w tym okresie rekompensowane napływem wewnętrznym, co w efekcie przyczyniało się do utrzymywania głębokiej defeminizacji na obszarach wiejskich przygranicza. Po 2004 roku napływ wewnętrzny netto na wieś był niewielki, ale dotyczył również kobiet, zrównując się z ich odpływem za granicę. Pojawienie się napływu kobiet być może jest symptomem zahamowania niekorzystnych procesów w zakresie struktury demograficznej na obszarach wiejskich przygranicza. Zupełnie odmienna sytuacja była w przygranicznych miastach, gdzie następował duży odpływ netto do innych miast w kraju i nieco wyższy niż na wsi odpływ za granicę. Emigracje z miast regionu dotyczyły w równym stopniu mężczyzn i kobiet [Łabędzki 2009]. Dalszych badań wymaga ustalenie głównych przyczyn napływu wewnętrznego netto na wieś przygranicza, który do roku 2004 dotyczył głównie mężczyzn oraz w jaki sposób wpłynął na niekorzystne zmiany w kapitale ludzkim. Według Frenkela [2008] przyrostowi napływu ludności z miast na wieś sprzyja stopniowa poprawa infrastruktury, rozwój drobnej przedsiębiorczości oraz lepsze warunki dla rozwoju budownictwa mieszkaniowego. Z niniejszych badań wynika, że na przygraniczu dotychczas największe znaczenie ma druga i w mniejszym stopniu pierwsza przyczyna. Nasuwa się również pytanie bardzo istotne dla jakości kapitału ludzkiego: czy zarobkowe emigracje za granicę, szczególnie nasilone po 2004 roku zachowują charakter czasowy, zgodny z intencjami emigrantów w chwili wyjazdu, czy też w znacznym stopniu będą definitywne.

Jednym z podstawowych czynników rozwoju kapitału ludzkiego jest powszechny dostęp do edukacji. Likwidacja znacznej części przedszkoli przez samorządy lokalne spowodowała, że udział dzieci uczęszczających do placówek przedszkolnych jest jednym z najbardziej zróżnicowanych przestrzennie wskaźników, dotyczących inwestowania w kapitał ludzki. Na przygranicznych obszarach wiejskich wskaźnik ten dla dzieci w wieku 3-6 lat wyniósł zaledwie 15,6% i był nieco niższy niż przeciętnie w kraju.

W okresie intensywnych przekształceń społeczno-gospodarczych zachodzących na przygraniczu nierozłącznym elementem rozwoju kapitału ludzkiego jest przedsiębiorczość, którą najczęściej mierzy się liczbą podmiotów gospodarczych. Dzięki stosunkowo wysokiej dynamice przyrostu, szczególnie w latach 1995-2003 liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na liczbę mieszkańców była na przygraniczu porównywalna do średniej krajowej (lecz niższa niż w województwie dolnośląskim). Należy jednak zaznaczyć, że podobnie jak w kraju, na wsi aktywność gospodarcza jest znacznie mniejsza niż w mieście. Bardzo niekorzystnym zjawiskiem na przygraniczu było słabe nasilenie budownictwa mieszkaniowego. W przeliczeniu na liczbę ludności w tutejszych miastach w latach 1995-2008 budowano przeciętnie ponad dwukrotnie mniej mieszkań niż w kraju, a na wsi, gdzie po 2004 roku nastąpiło niewielkie ożywienie budownictwa mieszkaniowego – o 40% mniej.

Podsumowanie

Według danych NSP w 2002 roku podstawowe wskaźniki kapitału ludzkiego na przygranicznych obszarach wiejskich były mniej korzystne niż przeciętnie w kraju. Występowała tam głęboka defeminizacja, relatywnie niski udział osób z wykształceniem średnim i wyższym oraz mała aktywność zawodowa połączona z wysokim bezrobociem. Wskaźnik aktywności zawodowej był niższy o 3,5 punkty procentowe niż przeciętnie na obszarach wiejskich kraju, w efekcie tego tylko dla 45% gospodarstw domowych praca była głównym źródłem utrzymania (w kraju dla 52%).

Przeprowadzona analiza zmian wybranych wskaźników kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich przygranicza w latach 1995-2008 wykazała ciągłe ich pogarszanie się. W okresie tym występowała depopulacja, utrzymywała się głęboka defeminizacja oraz silnie obniżał się wskaźnik dzietności kobiet. Działo się tak pomimo wyraźnego dodatniego salda migracji wewnętrznych na pobyt stały w latach 1995-2004, gdyż na rozpatrywanych obszarach osiedlali się najczęściej mężczyźni. Natomiast po 2004 roku napływ wewnętrzny ludności na obszary wiejskie przygranicza zmniejszył się, co wobec wzrostu emigracji zagranicznych spowodowało ustabilizowanie się łącznego salda

migracji na poziomie zbliżonym do zera. Stwierdzone symptomy poprawy w zakresie rozpatrywanych zjawisk na obszarach wiejskich przygranicza, to niewielki napływ netto kobiet oraz wzrost nasilenia budownictwa mieszkaniowego po 2004 roku.

Literatura

- Bank Danych Regionalnych. 1995-2008: GUS, Warszawa.
- Ciok St., Dolzblasz S., Raczek A.** 2006: Dolny Śląsk. Problemy rozwoju regionalnego. Studia Geograficzne 79, *Acta Univers. Wratisl.*, 2942, Wrocław, s. 153.
- Domański S.R.** 1993: Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy. PWN, Warszawa, s. 19.
- Frenkel I.** 2008: Przemiany demograficzne i aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w latach 2000-2006., IRWiR PAN, Warszawa, Studia i monografie, 2.
- Kotowska E., Wróblewska W.** 2007: Zmiany demograficzne – pomiar procesów i ocena skutków społeczno-ekonomicznych. [W:] Statystyka społeczna (red. T. Panek). PWE, Warszawa, s. 90.
- Łabędzki H.** 2001: Obszary wiejskie na przygraniczu z Niemcami – rozwój czy peryferie? *Zesz. Nauk. AR Wrocław*, Rol. LXXIX, nr 414, s. 123-137.
- Łabędzki H.** 2009: Migracje ludności na obszarach przygranicznych południowo-zachodniej Polski. Wyd. Uniw. Ekonom. we Wrocławiu, *Biblioteka Regionalisty*, nr 9, s. 14.
- Mossakowska E.** 2009: Regionalne zróżnicowanie rynku pracy na terenach wiejskich w Polsce. *Rocz. Nauk. SERiA*, t. XI, z. 4, s. 212.
- Narodowy Spis Powszechny 2002: GUS, Warszawa.
- Rosner A.** 1996: Zasoby ludnościowe województwa gorzowskiego i zielonogórskiego oraz ich wykorzystanie. [W:] *Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich przygranicza zachodniego* (red. M. Kłodziński, A. Rosner). IRWiR PAN, Warszawa, s. 93.

Summary

The subject of the research are changes in selected indicators of human capital on rural borderside areas. The data of Main Statistical Office from the years 1995-2008 for 11 poviats located in south-western part of Poland were used to the study. It was found that the rural areas under investigation followed the net inflow of population, but only men. As a result, still remained a deep defeminization, decreased rate of women and participation of young people. It is very important for borderside the problem of growth of work overseas emigration after 2004 year, in particular answer the extent to prove definitive.

Adres do korespondencji:

dr inż. Henryk Łabędzki
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Instytut Nauk Ekonomicznych i Społecznych
pl. Grunwaldzki 24a
50-363 Wrocław
tel. (71) 320 17 75
e-mail: henryk.labedzki@up.wroc.pl